

De 'koele synthese' voltooid en verantwoord *

Recensieartikel door

J. A. BORNEWASSER

Tien jaar nadat *De Lage Landen 1780-1940* zijn brede verspreiding begon te vinden — er verschenen van dit moderne 'handboek' intussen drie ongewijzigde herdrukken — zag bovengenoemde uitgave het licht. Zij behelst allereerst een ongewijzigde herdruk van de oorspronkelijk eendelige editie. Daaraan zijn vervolgens toegevoegd: een algemene inleiding van een vijftienvigtal pagina's, een het nieuwe geheel afsluitend 'Nawoord' van twintig pagina's en — vanzelfsprekend de belangrijkste uitbreiding van het werk—drie hoofdstukken over de periode 1940-1980, samen tweehonderdvijftientig bladzijden groot.

Wie de inhoudsopgave van deel II opslaat, bemerkt terstond dat om wille van de titulaire esthetica de vlag iets groter is uitgevallen dan de lading. Het boek reikt niet verder dan tot 1973, het jaar van de oliecrisis en de ermee gepaard gaande economische recessie. Over de tijd nadien was Kossmann naar eigen zeggen 'niet in staat... het karakter ervan te bepalen' (II, 368). Van de auteur die — in mijn recensie van de oorspronkelijke uitgave is er reeds uitvoerig aandacht aan besteed¹ — vóór alles heeft willen karakteriseren, vergelijken en beschouwen en die heeft gemeend slechts de voor een goed begrip noodzakelijke realia te moeten geven, was begrijpelijkerwijs met het betreden van de jaren zeventig de verst mogelijke stap gezet. Dezelfde 'angst louter een chroniqueur te worden' weerhield hem er bovendien van in de nieuwe hoofdstukken over de contemporaine geschiedenis 'overbekende en dagelijks in de krant vermelde zaken' in zijn verhaal op te nemen (II, 367). De hier te bespreken interpretatieve schets van de jaren sinds 1940 vertoont dan ook in menig opzicht nog duidelijker de eigenschappen die het boek in zijn beperktere omvang reeds hebben gekenmerkt.

Om te beginnen heeft de ontwikkeling van Nederland en België als afzonderlijke landen nog wat duidelijker een comparatieve behandeling gekregen. Of misschien is het wel juist om vast te stellen dat die met meer resultaat kon worden toegepast. Gebeurtenissen en feitelijke omstandigheden kwamen de schrijver te hulp. Vergelijken wordt immers des te succesvoller hoe meer er een gemeenschappelijke onder- en achtergrond aanwezig is. Welnu: moest in het verhaal over de eerste anderhalve eeuw het anders-zijn boven het eender-zijn overheersen, nu kon, althans wat de grote ontwikkelingslijnen betreft, de verhouding omgekeerd zijn. In tegenstelling tot ten tijde van de eerste wereldoorlog leden gedurende de tweede wereldoorlog beide landen onder vreemde overheersing. Bij alle verschillen in hun reactie op de Duitse bezetting stonden zij voor deels dezelfde, deels soortgelijke problemen. Weliswaar kwam vooral ten gevolge van de barre hongerwinter 1944-1945 het noorden van de Nederlanden heel wat geschondener uit de oorlog tevoorschijn dan het zuiden, maar toch bleken in de naoorlogse jaren de politici, gesteund door hun kiezers, zowel in Nederland als in België in overwegend traditionele politiek-maatschappelijke kaders de wederopbouw van hun land ter hand te nemen. De verzuiling nam er voorlopig eerder toe dan af, terwijl de door katholieken sinds lang voor de oorlog voorgestane corporatieve ordening wettelijke vormen kreeg en aarzelend in praktijk werd gebracht, in Nederland overigens wat meer dan in België.

* E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, 1, 1780-1914, II, 1914-1980 (Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1985, 478 blz., f39,90, ISBN 90 10 06038 1; 1986, 446 blz., f39,90, ISBN 90 10 06039 X).

¹ J. A. Bornewasser, 'Een welgefundeerde, knappe en koele synthese', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, XCII (1977) 451-461.

Beide landen worstelden jaren lang met het zuiveringsprobleem. Beide landen verlieten de politieke neutraliteit en maakten overtuigend deel uit van het allengs groeiende netwerk van Europese en Atlantische samenwerkingsverbanden. Beide moesten zij hun koloniale rijk opgeven, al gebeurde dit in Nederland een decennium eerder en onder intem dramatischer omstandigheden dan in België. Het lijkt me dan ook niet toevallig dat Kossmann bij het Belgische dekolonisatieproces voornamelijk aandacht besteedt aan de tragische situatie in de Kongolese kolonie, bij het Nederlandse dekolonisedrama daarentegen het krampachtig reagerende moederland centraal stelt. Tijdens de jaren zestig deelde elk der Lage Landen op grote schaal in de toenemende westerse welvaart, ondergingen ze in hun geheel de gevolgen van de horizonsverruiming der volksmassa's die ijverig gebruik gingen maken van nieuwe communicatiemiddelen en toeristische mogelijkheden, werden hun regeringen geconfronteerd met maatschappij-kritische protesten, contestatie- en polarisatieverschijnselen en geraakten vooral hun katholieke bevolkingsgroepen onderhevig aan religieuze differentiatie, deconfessionalisering, ontzuiling en ontkerkelijking.

Ongetwijfeld kende België zijn specifieke problemen zoals eerst de koningskwesie, daarna de ogenschijnlijk voor het laatst opblaaiende tegenstelling tussen klerikalen en antiklerikalen (die met het schoolpad van 1959 formeel werd begraven) en verder de nog steeds voortdurende strijd rond de (federale) staatsstructuur, samenhangend met de Vlaams-Waalse tegenstellingen, die met name op cultureel gebied Nederland niet geheel onverschillig lieten. De destabilisering van het Belgische electoraat bleek uit het succes dat rond 1970 de zogenaamde taai-partijen wisten te behalen. Natuurlijk kende Nederland op zijn beurt nationale eigenaardigheden als de strijd rond het Bisschoppelijk Mandement (1954), de toenemende spanning inzake de kunstmatig beheerste loonpolitiek en de ongewoon taai rooms-rode coalitie, later het ludieke Provoverschijnsel en de internationaal gezien uitzonderlijk concessieve bezwering van de studentenrevolte. In Nederland zocht een op drift geraakt electoraat zijn heil in alternatieve partijen als de Boerenpartij, D'66 en de PPR. Juist in de jaren zestig ging het echter om — in een 'mateloze binnenlandse discussie' gegeven — antwoorden op de onderling verschillende vormen van één gemeenschappelijke uitdaging. Die werd veroorzaakt doordat wereldeconomie en mondiale cultuurverschijnselen de respectieve bevolkingen 'uit allerlei nationale limieten bevrijdden' (II, 305). Het lijkt me dan ook, vergeleken bij de wat plichtmatige economische overzichten in de geschiedenis tot 1940, een verrijking dat Kossmann in deze contemporaine geschiedenis overtuigend aandacht besteedt aan sociaal-economische ontwikkelingen. Zijn schatplichtigheid in dezen aan de Leuvense historicus H. van der Wee steekt hij daarbij gezinszins onder stoelen of banken.

Ook aangaande de verhouding tussen de beide landen leverde de feitelijke ontwikkeling stof tot meer samenhang vertonende en positiever klinkende beschrijvingen. Centrale figuur daarin is de Belgische minister van buitenlandse zaken Paul-Henri Spaak geworden. Deze 'dynamische en trefzeker improviserende' politicus en diplomaat (II, 262) voerde na de tweede wereldoorlog ten opzichte van Nederland, evenals trouwens tegenover Duitsland, een politiek die tegengesteld was aan die van zijn ambtsvoorganger Hymans na de eerste wereldoorlog. Beleefde toen de uit de negentiende eeuw stammende rivaliteit tussen de beide landen in de Scheldekwestie een droevig hoogtepunt, nu was daar de etappegewijze groei naar de Economische Unie Benelux (1958). Ze vormde de voltooiing van hetgeen in 1944 begonnen was met een voorlopige douaneovereenkomst, in 1948 de Benelux-douane-unie werd en daarna ondanks de onderling verschillende economische stelsels — in het economisch aanvankelijk veel zwakkere Nederland een dirigistisch beleid, in het zich snel herstellende België een politiek van

ondememersvrijheid — via een wederzijds geven en nemen tot stand was gebracht. Samen behartigden de Benelux-landen hun belangen bij het deelachtig worden aan de Marshall-hulp; samen streden zij voor de West-Europese Unie; gemeenschappelijk zetten zij de noodlottig gebleken neutraliteitspolitiek om in een alliantiepolitiek en involveerden zij zich in de NAVO. De Benelux had een belangrijk aandeel in de vorming van nieuwe bondgenootschappen; Brussel werd het hart van het nieuwe Europa. 'De economische belangen, uiteraard gebaseerd op de geografische ligging van de twee landen, en, niet zonder relatie daarmee, oude nationale ambities en illusies, oude nationale retoriek' (II, 268) gaven er samenhang aan, aldus sluit Kossmann zijn overzicht van de gemeenschappelijke buitenlandse politiek tot aan het eind van de jaren vijftig af.

In het daaropvolgende decennium konden de Benelux-landen hun stimulerende positie niet handhaven. Bovendien manifesteerde zich duidelijker een tot dan toe wat latent gebleven verschil tussen de rechtlijnige, nu antigauillistische en sterk tegen de NAVO aanleunende, supranationale Europapolitiek van Nederlands *minister perpetuus* Joseph Luns en de van huis uit meer pragmatische politiek van zijn Belgische collega's. Toen na Luns' uiteindelijke heengaan als bewindsman ook Nederland zich wat flexibeler opstelde, liepen de beide kleine mogendheden met hun idealistisch verdedigde vredespolitiek gevaar nillens willens in een onvruchtbare neutraliteitspolitiek 'terug te vallen' (II, 364). Men zou in de terminologie van de auteur van 'de paradox van het Benelux-idealisme' kunnen spreken.

Met deze opmerking zijn we beland bij de meest karakteristieke eigenschappen van Kossmanns synthese.

Bewust heeft de schrijver gekozen voor een optiek die hem persoonlijk het best in staat stelde te analyseren, te structureren, te verklaren, ontwikkelingslijnen te trekken, cesuren te construeren en ... op zijn favoriete paradoxen te wijzen²

zo meende ik tien jaar geleden. De bedoelde optiek is die van een politiek-culturele benadering van het verleden. Kossmann concentreert zijn belangstelling op denk- en waarde-'systemen', op politieke concepties, constructies en pretenties, op volgens hem representatieve dan wel originele denkers en theoretici, op de sociaal-culturele contexten in dialectiek waarmee politieke leiders de samenleving hebben trachten te moderniseren en te herstructureren. Op grond daarvan sprak ik indertijd van 'het bewust eenzijdige model waarin de auteur de verschillende sectoren van de historische ontwikkeling heeft trachten te integreren'³. *A fortiori* geldt dit voor de knappe, dikwijls originele analyses, typering, verklaringen en beschouwingen die ons in de aanvullende hoofdstukken worden geboden. Meer nog dan in de eerste uitgave hebben vele bladzijden een essayistisch karakter. Het notenapparaat is uiterst beperkt gehouden. Niet zelden stelt de auteur zich een reeks van vragen waarop hij naar eigen eerlijke bekentenis een overtuigend antwoord schuldig moet blijven; dan noemt hij het soms 'onverstandig' er verder op in te gaan. Een enkele maal acht hij de beschreven materie zo ingewikkeld, dat 'het slechts weinigen gegeven is een weg door deze tropische flora te vinden' (II, 360). Ook schrijft hij wel eens terug voor zijn eigen beschouwingen: 'misschien is deze interpretatie overigens te ver gezocht' (II, 318). Soms lijkt hij zich bijna te generen voor de uitgebreide aandacht die hij aan 'zo langdurig en zo eentonig' gediscussieer (II, 243), 'oprechte fraseologie' (II, 239) of 'prachtige generalisaties' (II, 314) heeft besteed. Maar waarom zou hij dit eigenlijk moeten

2 *Ibidem*, 459.

3 *Ibidem*, 453.

doen? 'Blijkbaar vonden de mensen van toen dit een mooie gedachte' (II, 219), aldus becommentarieert de auteur de denkbeelden van het modieuze 'personalisme'. Op hoeveel andere door hem beschreven denktranten, redeneerwijzen en ideologieën is dit niet van toepassing?

In mijn vorige recensieartikel constateerde ik dat Kossmann 'zelden in warme bewondering komt, daarentegen des te meer in ironiserende verwondering geraakt over de eenzijdigheden of paradoxen van maatschappelijke ijveraars en ideologische systeem-bouwers'⁴. Zoals ik toen één wat onbarmhartig aandoende, laat-negentiende-eeuwse groepstekening ter adstructie heb aangevoerd, zo moge nu één, in zijn soort niet te overtreffen comparatieve volzin worden geciteerd:

In hun politieke functie waren Colijn en Drees geen ingewikkelde en dramatische persoonlijkheden als Van Oldenbarnevelt, Johan de Witt en koning-stadhouder Willem III, geen ondanks hun huiselijkheid hooghartige en slappe bestuurders als de raadpensionarissen en stadhouders van de achttiende eeuw, geen intellectualistische originelen als Van Hogendorp en Thorbecke, geen nerveuze en scheppende demagogen als Kuyper, Domela Nieuwenhuis en Troelstra, geen soepele tactici als Heemskerk en Cort van der Linden, maar nuchtere mannen, scherpzinnig, degelijk, krachtig, evenwichtig en trouw aan hun — overigens radicaal verschillende — beginselen (II, 277-278).

Naar het mij voorkomt heeft de auteur zich zowel hier als elders in de nieuwe hoofdstukken wat milder uitgedrukt dan men had kunnen verwachten. Zijn als steeds onomwonden gegeven oordelen klinken nu vaker als van een sordino voorzien. Men bespeurt het bijvoorbeeld bij de typering die aan de samenleving van de jaren vijftig wordt gegeven: 'de toon van intellectuelen die zich in het openbare debat waagden, was plechtig en vaak zorgelijk' en zij zagen in de 'noden des tijds' aanleiding tot 'opbouwend proza' (II, 274). Het blijkt ook uit de verrassende, niet zonder meer afwijzende wijze waarop de alternatieve jeugdcultuur van de jaren zestig ten tonele wordt gevoerd. 'Experimenten, 1958-1973' heet het laatste hoofdstuk van Kossmanns voltooide synthese. Bij al zijn terughoudendheid prefereert de auteur kennelijk de (semi) originaliteit van de ideologische maatschappijvormers boven de gezapige middelmatigheid van het establishment en de fantasieloosheid van de massa. Wat hij inzake de 'experimenten' met de Belgische staatsstructuur opmerkt, kan voor het geheel van de door hem beschreven recente geschiedenis gelden en kan worden opgevat als een verontschuldiging: 'Pas de latere geschiedschrijver, die de uitkomst van wat nu op gang wordt gebracht kent, zal de gebeurtenissen met de juiste nuances van toon en gebaar kunnen beschrijven' (II, 340).

De Lage Landen is een boek vol opinies en visies van hen die de toekomst van weleer hebben geconcipieerd en van hen die de dikwijls geheel anders gelopen geschiedenis hebben gemaakt. Regelmatig heeft de schrijver zowel het ontworpen als het feitelijke verleden trachten te verklaren. Zijn lezers legt hij dan met de nodige voorzichtigheid uit waarom zowel het een als het ander 'niet onbegrijpelijk' is. Vanuit deze instelling heeft hij ook de nog steeds — of liever: opnieuw — gevoelig liggende geschiedenis van de tweede wereldoorlog beschreven. Dat heeft hem behoed voor het hanteren van het traditionele schema 'goed of fout'. Wie meent dat zulks na de oratie van J. C. H. Blom van weinig originaliteit getuigt, vergist zich. In deel III van de *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* (1977) had Kossmann reeds het begrip 'accommodatiepolitiek' geïntroduceerd voor het optreden van bestuur en ondernemers om door middel van plooiën en schikken te redden wat er te redden viel. Onder meer verwijzend naar deze

4 *Ibidem*, 454.

genuanceerde benadering van contacten met de bezetter heeft Blom ervoor gepleit het gebruikelijk gedetailleerde, documenterende en in een politiek-moreel geladen context geplaatste verhaal te vervangen door analyserende en probleemstellende beschouwingen⁵. In het hoofdstuk 'De Tweede Wereldoorlog' heeft Kossmann hem op zijn wenken bediend. Dat intussen het begrip 'accommodatie' ingang heeft gevonden blijkt uit de inleiding op een studie over 'de geschiedschrijving 1940-1945'. Daarin wordt misprijzend vastgesteld dat in een bepaald werk 'de eigenlijke accommodatie' niet eens aan de orde was gesteld⁶!

Kossmann onderscheidt zowel voor Nederland als voor België de volgende, in elkaar overgaande vormen van samenwerking met de Duitsers: een bestuurlijke en economische accommodatiepolitiek die ervan uitging dat men de oorlog zo goed en zo kwaad als dat kon moest zien door te komen; een accommodatiepolitiek die aansloot bij gefrustreerde orderingsbehoefte uit de jaren dertig en die, onder afwijzing van het nazisme en doorgaans ook van het fascisme, niettemin profijt wilde trekken van de nieuwe omstandigheden; collaboratie ten slotte van hen die hetzij om opportunistische redenen hetzij uit overtuiging de Duitse nieuwe orde steunden. Ook inzake de illegaliteit onderscheidt de auteur, hier meer in aansluiting bij het geschiedverhaal van L. de Jong, verschillende vormen van praktisch verzet en verschillende min of meer ideologische motieven daarvoor. Door het gehele oorlogshoofdstuk heen overheerst de bijzondere interesse voor wat de opinievormende inwoners van de Lage Landen dachten en voor de wijze waarop zij aan hun meningen vorm gaven. Dat geldt ook voor de beschrijving van de voor de nationale samenlevingen meer als schrijnend en tragisch dan als beschamend voorgestelde lotgevallen van de joden. Het heeft geen belemmering betekend voor een kenbaar maken van gevoelens van diepe afkeer over wat teweeg is gebracht door 'de demonie van de nazistische politiek' met haar 'naakte terreur', door 'rancuneuze mislukkingen, door akelig geboefte, door meelijwekkende malloten', maar ook ten gevolge van de 'afschuwelijkste vergissingen' tusschen van 'een afschuwelijke werkelijkheid van verderf' (H, 168, 170, 176, 178, 179). Intellectuele afstandelijkheid, relativiseringsvermogen en ironiserende stijl staan, wanneer het erop aan komt, op minder gespannen voet met waardeoordelen en emotionaliteit dan wel wordt aangenomen.

Ook betreffende de naoorlogse jaren krijgt de lezer een reeds eerder door de schrijver gegeven karakteristiek onder ogen waarop inmiddels door anderen is ingehaakt⁷. De Nederlanders, zo kan men lezen, hebben na de oorlog meer hersteld dan vernieuwd. Vooral in de eerste jaren hebben zij in de geest van 'ascetisme en puritanisme', van 'tucht' en 'plechtige discipline' (II, 231-232) gewerkt aan de wederopbouw van hun verwoeste en verarmde vaderland. Zelfs de 'vernieuwers', van wierpolitieke en maatschappelijke herstructureringsplannen overigens niet veel is terecht gekomen, sloten aan bij de vooroorlogse problemen van orde, gezag en welvaart: 'De mensen leefden na 1945 verder in de geest van de jaren dertig' (II, 234). Kossmann meent dit te moeten toeschrijven aan de ongeschokt verzuilde maatschappij. Het zuilenstelsel was bij zijn ontstaan het typisch Nederlandse antwoord geweest op de moderaiseringsreizen van de late negentiende eeuw. Na de tweede wereldoorlog werd het nogmaals het 'instrument' waarmee het land zijn snel opgaande conjunctuur en zijn ingrijpende modernisering wist te beheersen. Eerst in de jaren zestig, toen ook déze maatschappelijke 'transformatie' was voltooid, kon het

5 J. C. H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', herdrukt in: G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema, ed., *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker, 1986) 40 vlg.

6 *Ibidem*, 11.

7 J. C. H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', *BMGN*, XCVI (1981) 300-333.

traditionele politiek-sociale systeem effectief worden aangetast (II, 207-208). Toen pas ontstond, onder herinnering aan de om vernieuwing vragende verzetsgeluiden uit de oorlogstijd, een kentering, weliswaar andersoortig dan maar vergelijkbaar met de 'doorbraak', die sommigen ruim twintig jaar eerder hadden beoogd en verwacht. Nederland had toen zijn verzuiling niet meer nodig, aldus de conclusie waartoe deze interpretatie leidt.

Veranderde er in dit opzicht tijdens de jaren zestig inderdaad meer dan na de oorlog? Heeft Kossmann gelijk met zijn elders gelanceerde opmerking dat er in die tijd een 'breuk' te constateren valt 'van meer omvattende betekenis dan die in 1945'⁸? De discussie daarover, typisch een zaak van gezichtspunt, accentlegging en interpretatie, is kennelijk nog niet afgesloten. Wat opvalt is dat Blom, die al eerder voor de naoorlogse ontwikkeling de continuïteit-op langere-termijn heeft aangetoond, 'de transformatie der samenleving' nu juist in de jaren zestig zoekt⁹. Anderzijds heeft S. Stuurman er terecht op gewezen dat het proces van verandering in normen en waarden en in geloofsbeleving reeds tijdens de jaren vijftig op gang is gekomen en dat ook de ontzuilende tendensen toen reeds inzetten¹⁰. H. W. von der Dunk acht het dan ook overdreven om voor het daaropvolgende decennium van een 'breuk' te spreken; de om politieke duidelijkheid vragende en polariserende vernieuwers van toen ziet hij zelfs als een gemoderniseerde variant op de oorspronkelijke verzuiling¹¹. Hoe dit ook zij, wie de radicale perspectieven uit de roerige jaren van contestatie en protest vergelijkt met de nog geenszins ontzuilde werkelijkheid van vandaag, ontkomt niet aan de indruk dat ze zijn opgenomen in één grote continuïteit. Of om het in Kossmanns eigen woorden te zeggen: het is de vraag 'of het bestel werkelijk zo'n diepe crisis doormaakte als men toen veronderstelde', zodat mag worden aangenomen dat uiteindelijk niet de principiële wending plaats vond die men ervan verwachtte (II, 334,336). Juist als aangaande de tweede wereldoorlog is het wat betreft het decennium van de experimenten zaak onderscheid te maken tussen eigentijdse ervaring en feitelijke ontwikkeling.

Is het overigens wel deze feitelijke ontwikkeling die een historicus in staat stelt van continuïteit en discontinuïteit te spreken? Deze vraag vormt een van de onderwerpen die Kossmann aan de orde heeft gesteld in zijn Nawoord. Daarin heeft de praktizerend historicus die de auteur bij uitstek is, zich gewaagd aan voor hem ongewone geschiedtheoretische beschouwingen. Ze gelden de vooronderstellingen, de opzet, de denktrant en de schrijfstijl van zijn *magnum opus* en dienen ter verantwoording van hetgeen hij bewust 'my story' noemt (1,9). In aansluiting nu bij zijn oud-leerling F. R. Ankersmit beschouwt hij continuïteit *niet* als een eigenschap van het verleden zelf maar alleen van het verhaal erover. Slechts door het verleden als een continuum op te vatten zou de historicus er zijn subjectieve greep op kunnen krijgen (II, 374). Zo absoluut geformuleerd is dat voorwaar een aanvechtbare zienswijze! Immers: dat Kossmanns geschiedverhaal bij alle persoonlijke kleur veelal een grote overtuigingskracht bezit, hangt wel degelijk samen met de correspondentie tussen wat hij als continuïteit ontwaart en wat er in de

8 E. H. Kossmann, 'Continuïteit en discontinuïteit in de naoorlogse geschiedenis van Nederland', *Ons Erfdeel*, XXVIII (1985) 667.

9 J. C. H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering', in: C. B. Wels, e. a., ed., *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (2e dr., 2 din.; Den Haag, 1980) II: 19e-20e eeuw, 357.

10 S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio*, XXV (1984) viii, 10-11.

11 H. W. von der Dunk, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', in: H. W. von der Dunk, e. a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten, 1986) 21, 26.

geschiedenis zelf aan continuïteit heeft bestaan. Niet iedere desbetreffende interpretatie heeft gelijke rechten. Was dit wel het geval, dan zou ook de hierboven genoemde discussie van elke zin zijn ontbloot. Zeer zeker is het verleden voor ons slechts via interpretatieve (re)constructie toegankelijk. Toetsing evenwel aan data en onontkoombare causaliteiten — hoe onvolmaakt weergegeven en dus chronisch voor nuancering vatbaar ook — blijft een noodzakelijke voorwaarde om wetenschappelijk verantwoord geschiedenis te schrijven en te herschrijven. Ongetwijfeld kunnen originele visies onze kennis van het verleden verrijken, maar de maat van originaliteit is niet evenredig aan het belang en de betrouwbaarheid van het verworven beeld. Trouwens: dat ook volgens Kossmann zelf aan het verleden, in casu de geschiedenis van de Lage Landen, een continu proces inherent is, moge blijken uit de slotzin van zijn boek. Opvattingen van sociale en intellectuele elites alsmede van de zich tegen hen kerende oppositie hebben volgens hem sinds lang zo'n aantrekkelijkheid uitgeoefend, 'dat de continuïteit van de geschiedenis der twee landen tot nu toe niet definitief verbroken kon worden' (II, 386)!

Toch is het wel een bijzonder soort continuïteit die de schrijver tot leidraad van zijn geschiedverhaal heeft gemaakt. Ze ligt volgens hem in de geschiedenis van de geest, de cultuur, het politieke denken. Het is de continuïteit van de code, de conventie, het complex van afspraken waarvan leidinggevende theoretici en politici zich tot op heden bedienen om zin te geven aan het menselijk bestaan en richting te geven aan de toekomst. Zelfs zij die de intentie hadden een totale vernieuwing tot stand te brengen, wilden 'zich niet volledig uit de continuïteit losmaken'. De geschiedenis van mensen is 'de geschiedenis van pogingen tot ordening' (II, 375). Voor de Nederlandse historie is in dit opzicht van bijzonder belang dat volgens een sinds de zestiende en zeventiende eeuw 'bedachte' opvatting het vaderland een eerbiedwaardige vrijheidstraditie kende. Aan die 'afpraak' dat Nederland als een samenhangende natie moest worden beschouwd hebben zijn bewoners zich, althans tot nu toe, gehouden. Voor België ligt dat gecompliceerder. De 'afpraak' dat zijn provincies een nationale eenheid vormden, kwam pas in 1830 tot stand en is grotendeels beperkt gebleven tot de sociale en intellectuele elite die haar maakte. Maar in beide landen 'besloten' staatslieden en intellectuelen in de loop van de negentiende eeuw zich uit te roepen tot vertegenwoordigers van een lange traditie van rust en vrijheid. Kossmann meent samenvattend 'dat de opeenvolgende bevolkingen behoefte hadden aan continuïteit en die schiepen door een van ouders op kinderen overgedragen afspraak over de manier waarop zij de werkelijkheid ... konden ordenen' (II, 386).

Als een van zelfkennis getuigende verantwoording van de wijze waarop de auteur zijn — oorspronkelijk door de Oxford University Press verleende — opdracht tot aan het eind toe heeft vervuld, lijkt me deze stellingname geslaagd. Iets anders is het of ze ook prototypisch mag heten voor de opvattingen van 'de laat-twintigste-eeuwse westerse historicus', die als vanzelf 'de ironische stijl kiest' (II, 373). Reeds in de eerste uitgave van *De Lage Landen* had Kossmann de nationale historici Blok en Pirenne geschetst als vertegenwoordigers van de toenmalige fin de siècle-cultuur: zij schreven in het bewustzijn dat de geschiedenis een ontwikkeling van collectieven te zien geeft, geregeerd door algemene economische en sociale feiten (1,361-364). In zijn Nawoord komt de auteur daarop terug: genoemde historici meenden, evenals later Huizinga, helder te weten wat kenmerkend was voor hun volk en natie; Pirenne en Huizinga, 'beiden vervuld van warm patriottisme' (II, 378), zagen dit eigen karakter—paradoxaal genoeg — in het harmonisch verwerkt hebben van meerdere culturen tegelijk, in een soort, ook door hen zelf beleden, universalisme en syncretisme. Kossmann kan als historicus van onze cultuur met dergelijke visies niet meer uit de voeten. De werken van zijn roemruchte voorgangers hadden volgens hem niet de realiteit tot onderwerp maar 'beelden, gedachtenconstructies, hypotheses

of hoe men zulke intellectualistische artefacten ook wil noemen' (II, 371). Het waren min of meer producten van wat hij, in aansluiting bij J. C. Boogman, de 'finalistische' geschiedschrijving noemt, geschreven in een zelfverzekerde stijl die vol was van sympathie, liefde en ontroering. Daartegenover stelt hij de historiografie van 'de moderne mens', die zich thuis voelt bij het verhalen van toevalligheden, mislukkingen, vergissingen, twijfels, onberekenbaarheid, ontoereikendheid en problemen. De moderne, 'niet-finalistische' en ironische historicus bedient zich dan van een dienovereenkomstige stijl. Hij is eerder tot verbazing dan tot bewondering geneigd, maar heeft ook meer begrip voor menselijk falen en toont meer 'compassie' dan zij die gewoon waren de triomfen uit het verleden te bezingen (II, 373). Men ziet: het is allemaal herkenbaar gedacht en weergegeven; het is, kortom, de auteur van de 'koele synthese' ten voeten uit.

Dat echter de meeste vakgenoten anders denken en schrijven omdat zij anders zijn en willen zijn, is wel gebleken uit een rijk geschakeerde bundel die onder redactie van Groningse studenten inmiddels is verschenen ¹². Diepzinnige, nuchtere, dikwijls wat tegensputterende, scherpzinnige, geëngageerde en erudiete bijdragen wisselen elkaar af om in ieder geval één ding duidelijk te illustreren: *de* ironische historicus *bestaat* niet. Hedendaagse historici zijn kennelijk niet eens bereid te 'besluiten' of om 'af te spreken' dat zij ironici zijn. Het kan Kossmann nauwelijks verbaasd hebben. Beëindigde hij onlangs niet zelf een artikel met de opmerking: 'Onze hele natuur smeekt immers om continuïteit... ¹³ ? Hoeveel zijn er die kunnen zeggen dat die continuïteit voor hen bestaat in het cultiveren van een zo persoonlijk gestyleerde ironie?

12 *Ernst en Ironie. Over ironie, geschiedenis, politiek en kunst. Groniek, Gronings Historisch Tijdschrift*, C (Groningen, 1988).

13 Kossmann, 'Continuïteit', 668.

ALGEMEEN

S. de Jong, J. Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek* ([Zaandam]: Vereniging 'Vrienden van het Zaanse Huis', Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1987, 213 blz., f49,50, ISBN 90 71123 04 9).

Bij het vijftiengjarige bestaan van de vereniging 'Vrienden van het Zaanse Huis' hebben de beste kenners van de streekarchitectuur, S. de Jong (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en J. Schipper (zelfstandig architect) een boek samengesteld over bouwen in de Zaanstreek sinds het begin van de jaartelling tot ca. 1920. De eerste auteur heeft het grootste aandeel: de tijd vóór 1600 in vijf perioden, bouwarchivalia en de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, waarbij per tijdvak wordt ingegaan op de deelonderwerpen stedebouw, huisplattegronden, constructies, gevels en boerderij vormen. Schipper beziet vervolgens de architectuur na 1800 en de utiliteitsbouw, waarna De Jong nog aandacht schenkt aan het interieur van ca. 1600-1900 en aan erven en tuinen. Dit alles staat met een inleiding op 200 bladzijden, die tussen de tekst 254 afbeeldingen en meer dan 100 ongenummerde tekeningen bevatten.

Uit de beknopte opsomming van de vele thema's en de overvloed van illustraties volgt al, dat slechts na zorgvuldig passen en meten een goede lay-out kon ontstaan. Zijn de kijkers hiermee gediend, de lezers hebben het minder gemakkelijk, want door de gestage afwisseling van woord en beeld, de snelle opeenvolging van gegevens en de steeds terugkerende behandeling van de vijf deelonderwerpen, zullen ze de draad van het verhaal wel eens verliezen. Voor het gemakkelijker volgen van de ontwikkelingen, die op de verschillende gebieden van het bouwen uiteraard niet gelijktijdig plaatsvonden, hadden de auteurs er beter aan gedaan van de deelonderwerpen hoofdcategorieën te maken met de daarop afgestemde periodisering. Bij een dergelijke thematische opzet zou beginnend bij ca. 1600 dezelfde volgorde kunnen zijn aangehouden: stedebouw, woningbouw (plattegrond, constructie, gevels, interieur, erf), boerderijbouw en utiliteitsbouw.

De periode rondom 1600 is hier uitdrukkelijk als begin genoemd, niet zozeer omdat er geen oudere woonpanden en bedrijfsobjecten meer over zijn, maar vooral omdat toen een bouwwijze ontstond met een eigen Zaanse karakter. De inhoud van het hoofdstuk over de voorgeschiedenis had derhalve beperkt kunnen blijven tot de behandeling van die aspecten van historisch-geografische en van bouwkundige aard, die voor goed begrip van de latere ontwikkeling niet mogen ontbreken. Bij het eerste onderwerp behoren dan overzichtskaarten de beschrijvingen te verduidelijken, terwijl bij het laatste alleen relevante en controleerbare reconstructies van panden een plaats verdienen.

Het belang van een afzonderlijke categorie voor de utiliteitsbouw, die het silhouet aan de Zaanse kant bepaalde, behoeft geen betoog. In verschillende hoofdstukken komt het thema wel ter sprake, maar er wordt voor het tijdvak 1600-1860 slechts ingegaan op de constructie van achttiende-eeuwse pakhuizen en houtloodsen. Een behandeling van de industriemolens is om onbegrijpelijke redenen achterwege gebleven, terwijl op het stofomslag toch een houtzaagmolen prijkt. De vervanging van wind door stoom als energiebron heeft Schipper echter aangegrepen om op systematische wijze de ontwikkeling van de fabrieksbouw tussen 1880 en 1927 te beschrijven met bijzondere aandacht voor de betonconstructies.

Uit het bovenstaande volgt, dat het boek bij een sterkere compositie en door het opnemen van de molenbouw en het terzijde laten van verschijnselen, die niet kenmerkend zijn voor het Zaanse karakter, aan helderheid zou hebben gewonnen. In dit verband moet tenslotte nog worden